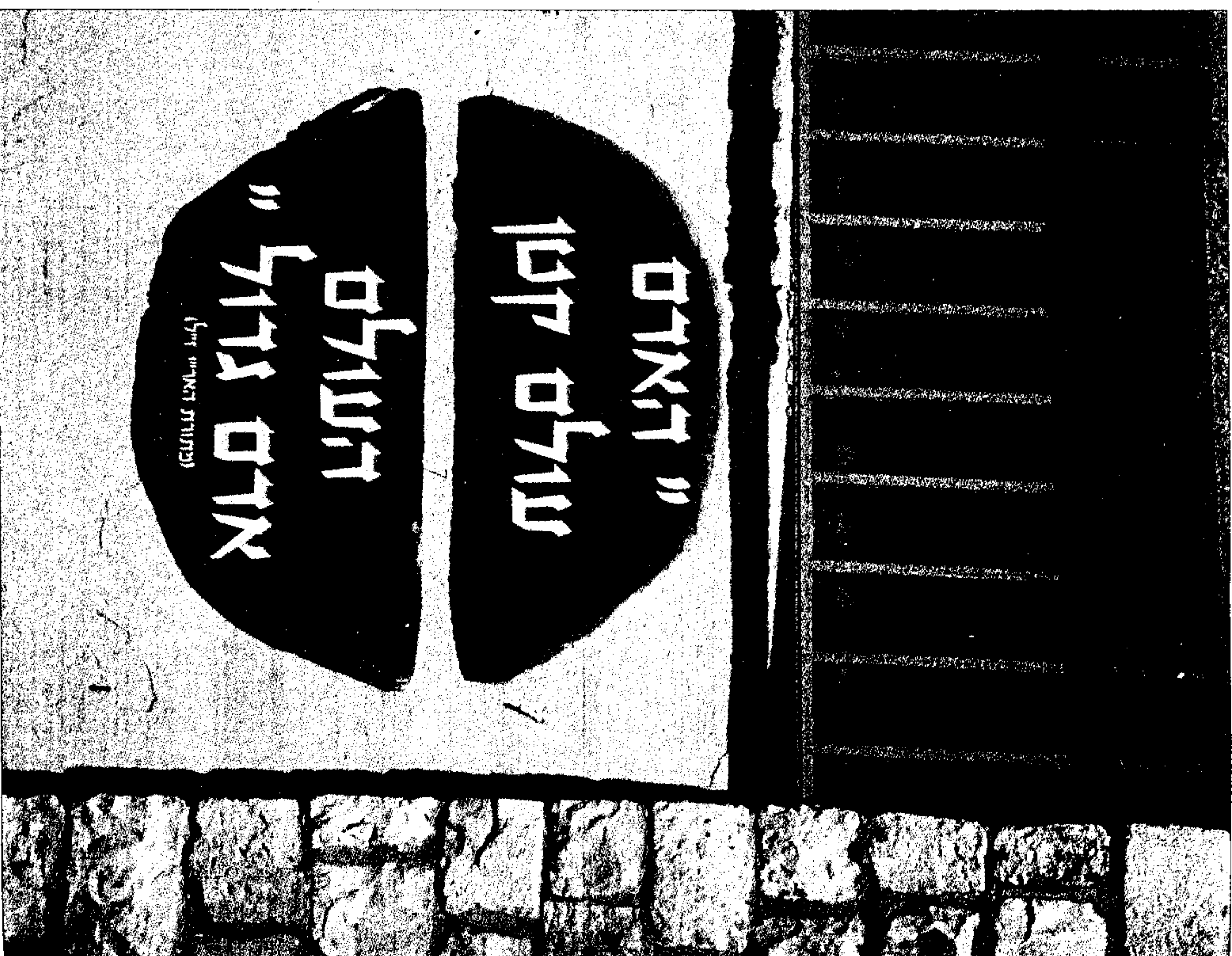

FABINY TIBOR

Képiség és szóbeliség a hermeneutika perspektívájából

„Az ember egy kis világ, a Világ egy nagy ember”
(Lurja tanítása, cfáti házának falán)

„Képiség és szóbeliség a hermeneutika szempontjából”, in:
Az arany középkor. zsidók, muszlimok, keresztények, Babits Antal
(szerk.), Budapest, Logos Kiadó, 2012, 239–250.

Kevés olyan szó van a teológia és a szakrális művészet nyelvében, amelyre olyan sok ellentétes értékű derivátum rakódott volna az elmúlt évszázadok során, mint az *ikon*. A hozzá való pozitív viszony értékskáláján ott találjuk egymás után az *ikonofília* (képszerűetet), *ikonodulia* (képtsiztetet), majd az *ikonolatria* (képimádat) kifejezéseket. A negatív viszonyulás fokozatait az *ikonomachia* (képellenség), *ikonofóbia* (képgyűlölet), illetve az *ikonoklasmus* (képprombolás) kifejezések érzékeltetik. A korai egyházatyák, (Tertullianus, Augustinus) majd a 16. századi puritánok színházellenessége, „antiteatralizmusá” (Jonas Barish) mögött a képektől, a képiségtől, a vizualitástól való teológiai tartózkodás figyelhető meg. A képellenzők kapcsán az amerikai ikonográfia- és drámatörténész Clifford Davidson pedig „antivizuális előítélet”-ről beszél. Azok nevében viszont, akik a szónak, a hangnak, az oralitásnak (Walter Ong, Werner Kelber, Don Ihde), vagy a fülnek, a meghallásnak, azaz az „auralitásnak” (Bruno Kottwitz) tulajdonítanak elsődlegeséget, mi akár „antiaurális előítéletről” is értekezhetnénk. Gál Ferenc például így fogalmaz: „A fény, a dicsőség megelőzi a szót. Ezt látjuk nemcsak az ószövetségi teofániáknál, hanem a Jordán folyónál, a táborhegyi megdicsőülésben, a damaszkuszi úton, vagy a Jelenések könyvének 4. fejezetében, a bevezető nagy látomásnál.” (Gál, 24). A következőkben a *kép* és a *szó*, a *szem* és a *fül*, a *látás* és a *hallás*, a *fény* és a *hang* hermeneutikatörténeti drámájára irányítjuk figyelmünket. Célunk nem a feszültség kerülése, hanem éppen ellenkezőleg, annak keresése, sőt, a legfontosabb összeütközések megjelenítése. Így a konfliktusok csomópontjait történetileg vesszük szemügyre (I), majd azokat hermeneutikailag értelmezzük (II) és végezetül kísérletet teszünk e konfliktus fel(meg)oldására (III).

„Kezdetben vala a fül,”

írja Bruno Kottwitz német orvos és művelődéstörténész. A fül a művelődés- és művészettörténetben az ókortól kezdve kitüntetett helyet foglal el. Már az ókori egyiptomi kultúrában is a női ivarszerv szimbólumaként tartották szá-

mon. Több pogány és keresztény példát is felvonultathatunk annak illusztrálására, hogy a fül ugyanazt a szerepet tölti be a mitológiában vagy művészi ábrázolásokon, amit normális biológiai körülmények között a nő ivarszerv. Rajta keresztül történik két fontos aktus: a fogantatás és a születés. A *conceptio per aurem* (fülön általi fogantatás) egyik pogány példája az indiai mitológiából az az epizód, amikor a Napisten egy Kunti nevű szűzzel a fülön keresztül közösül. A motívumot azonban átvette a keresztény ikonográfia is. A klosterneuburgi oltárképen az angyali üdvözlés során Mária „megárnnyékozása” egyszerűen történik a szemén és a fülön keresztül. Ugyanitt az apostolok Pünkösdkor a fülön keresztül fogadják a Szentlélek inspirációját. Egy freiburgi történész mintegy kétszázötven vizuális dokumentumot gyűjtött össze annak illusztrálására, hogy Mária a fülön keresztül foganta Jézust. A würzburgi Marienkapelle északi kapuján például az angyalokkal körülvett trónon ülő atya a szájából szavait egy tömlőbe lélegzi, s ez a tömlő az éppen az angyali üdvözlésre figyelő Mária füléhez csatlakozik (lásd I. és II. ábra.). Szent Zénó, a 4. századi püspök írta: „Évát az Ördög a fülén keresztül sebezte meg, így veszejtven el őt. Ám a fül által történő fogantatás révén az asszonyi seb meggyógyítatott és minden gonoszság legyőzöttet.” A fül nemcsak a *conceptio per aurem*, hanem a „fül általi születés”, a *partus per aurem* képzeletvilágában is kitüntetett helyet foglal el. A középkori ember tudott arról, hogy a fül a haldokló ember utolsó működő érzékszerve (a tudomány azóta bizonyította azt is, hogy itt van a legtöbb idegvégződés), ezért úgy vélték, hogy a lélek a meghalt emberből a fülön keresztül távozik az örökévalóságba. A lelket *eidolon* (emberkép más) formájában ábrázolták és számos Golgota-ábrázoláson figyelhető meg, hogy az angyalok bábáskodnak Jézus és a jobb lator, az ördög pedig a bal lator lelkének „születésénél” (lásd III. ábra.).

A Héber Biblia (Ószövetség) képellenessége

Joseph Gutmann joggal állapítja meg, hogy a szó és a kép konfrontációja egyaránt jelentkezik a júdaizmusban, a kereszténységben és az iszlámban. Kétségtelen, hogy a képellenesség *locus classicus* a Tízparancsolat egyik igéje 2Móz 20,4-ben: „Ne csinálj magadnak semmiféle istenszobrot azoknak a képmására, amik fenn az égben, lenn a földön, vagy a föld alatt a vízben vannak. Ne imádd és ne tiszteld azokat, mert én, az ÚR, a te Istened, féltőn szerető Isten vagyok, aki megbüntetem az atyák bűnéért a fiakat is harmad- és negyedízig, ha gyűlölnék engem. De irgalmasan bánok ezerízig azokkal, akik szeretnek engem, és megtartják parancsolataimat.” (2Móz 20,4-6). A parancsolat teljesen össz-

hangban van Mózesnek az istenként tisztelt aranyborjú-bálványt porrá zúzó ikonoklaszta haragjával (2Móz 32).

A szó kép feletti győzelmet jól illusztrálja az az epizód, amikor Jósias uralkodása idején (i.e. 7. század) váratlanul megtalálják a Deuteronomium-tekercset, s a törvénykönyv igéinek meghallása után a király „megszaggatta ruháját” és a néppel együtt szövetséget kötött az ÚRRal, hogy teljes szívvel és teljes lélekkel megtartják és teljesítik az ÚR parancsolatait, intelmeit és rendelkezéseit. Mindennek következtében Jósias elrendeli a templom megtisztítását, Baálnak és a többi idegen istennek és bálványoknak szentelt szoborlerombolását és eltávolítását. (2Kir 23). A SZÓ felfedezése tehát hitbéli megújulást, lelki megtisztulást, purifikációt és reformációt eredményezett. A profétizmus mindig ikonoklaszta *furorral* jár. A 16. századi Angliában a puritánok VI. Edwardban, a fiatal protestáns királyban a bálványimádó pápistákkal szemben erőlesen fellépő és a hitet megújító *Mózes redíviust*, illetve *Jósias redíviust* üdvözölték. A bizánci vagy a reformáció korabeli képrombolás a Deutoronomiumban találta meg az ikonoklazmus igazolását: „Rombojlatok le oltáiraikat, törjétek össze szent oszlopaikat, égensétek el szent fáikat, isteneik szobrait pedig vágjátok darabokra. Még a nevüket is irtátok ki arról a helyről!” (5Móz 12,3).

Az istenábrázolás tiltása azonban nem jelent művészetellenességet. Az Ószövetségben több epizódot is találhatunk a művészet pozitív értékelésére. Ilyen például Becalél, a pusztai művész dicsérete, aki isteni lélekkel, bölcsességgel és értelemmel betöltve arra hivatott, hogy „terveket készít sen az arany, az ezüst és a réz feldolgozására”, hogy társaival együtt elkészítse a kijelentés sátrát és annak pompázatos tartozékait (2Móz 31,1-11). Salamon templomának csodálatos gazdagága, a szinarannyal borított szentek szentje, az arannyal bevont oltár, a kerubok mind az Isten nagyságát és dicsőségét hivatottak ábrázolni (1Kir 6). Az inkonodulok (ikonkisztelek) ugyanúgy hivatkoztak is a képtiszteletnek ezekre az ószövetségi előzményeire, mint az ikonoklasztiák a fenti locusokra.

Augustinus és a „lélek szeme”

Pál apostol az efezusbeli gyülekezetnek írva kéri a Lelket, hogy az világítsa meg a hívők „lelki szemét” (Ef 1,18). Eredetiben: *tous ofthalmusz tess kardiasz hümon*, a Vulgataban: *oculos cordis vestri*, „elméitek... szemeit” (Károli), „értelmeitek szemeit” (revidált Károli), „lelki szemeiteket” (modern protestáns fordítás), „gyújtson lelketekben világosságot” (modern katolikus), a betű szerinti fordításra törekvő Csia Lajos szerint: „szívnek megvilágosított szemét”.

Augustinus megtéréséről és Isten megismeréséről szövege sokszor összekapcsolja a szívet és a szemet. Megtérése kapcsán a *Vallomásokban* írja: „Ártítotted igéddel szívedet és megszerettelek” (X. VI. Városi István ford.) Az isteni érintettség az érzékszerveknek is új funkciót ad: „Szememnek parancsot adott: ne halljon. A fülemnek: ne lásson. Amannak parancsolta, lassak vele és emennek, hogy halljak. És egyenként megjelölte egyéb érzékeim székelyét és földadatát is.” (X. VII.)

A *Szentháromság* című művében több helyen is szól arról, hogy a szem, különösen a „lélek szeme”, ill. az „értelem szeme” vagy a „szív szeme” kitüntetett szerepet játszik Isten megismerésében. Az öt érzékszerv közül a szem a legfontosabb: „Leginkább a szem tanúságát használjuk fel. Ez legjobban kiválik az érzékszervek közül, és eltekintve testi természetétől, hasonlít az értelmi látáshoz.” (XI. I. Gál Ferenc ford.) A fizikai látás a lelki látás és megértés metaforája. Az értelmi vagy spirituális látás az isteni illumináció alapja: amint az ember szeme sugarakat bocsát ki, a lélek szeme is erős szeretettel kötődik az isteni képhez. Ám Istent csak akkor láthatjuk meg, ha szívünk tisztá: „Boldogok a tisztaszíviék, mert ők meglátják Istent” (Mt 5,8). Ehhez Augustinus hozzáfűzi: „előbb a hit által szeretni kell őt, és úgy kell a szívet megtisztítani, hogy képesek és méltók legyünk meglátni őt.” (VIII. 4.) Szemünknek és elménknek egyaránt meg kell tisztulnia ahhoz, hogy Istent szemlélhessük. János első levelét kommentálva fejti ki, hogy a láthatatlan Istent nem szeretheti az, ki a látható testvérét nem szereti: a szeretet Isten látásának feltétele: „Aki tehát nincs világosságban, az nem csoda, hogy nem látja a világosságot, azaz nem látja Istent, hiszen sötétben van. Embertársát azonban látja testi szemével, de azzal Istent nem láthatja. Ha lelki szeretettel szeretné azt, akit testi szemmel lát, akkor belső látással – amellyel ő egyáltalán megtalálható – meglátná Istent, hiszen ő a szeretet.” (VIII. 8.)

E földi életben a lelki látás, noha egyre javulhat, még nem tökéletes. Csupán a feltámadáskor, a „színről színre” látásban egyesül majd tökéletességben a fizikai és a testi látás. „Az a kép, amely a lélekben Isten megismerésére újításteremtődik, nem külsőleg, hanem belsőleg napról napra tökéletesül a látásban, amely az ítélet után már színlátás lesz, és amely most még csak tükörben és homályosan alakul ki (IKor 13,12)” (XIV. 19.)

A látásnak, a szemnek tehát kiemelkedő szerepe van Augustinusnál a vallási megismerésben. A „lélek szeméről” szóló, a neoplatonizmus hatásától nem mentes augustinusi hagyomány nemcsak a középkorban, hanem még a reneszánszban is továbbélt. A 17. századi meditációs és emblematicus irodalom egyaránt szívesen nyúlt vissza a materiális világot érzékelő testi szem és a spirituális valóságot megértő *oculi mentis* dualizmusához. Az angol meditáció atyja, Joseph Hall így ír: „a testi szem átnéz Istenen és csak a világot látja, a lelki szem

átnéz a világon és Istent látja.” (idézi Bath, 167. old.). A szív és a szem összekapcsolásának egyedülálló emblematicus példája George Wither 1635-ből származó emblémája: „The eye of the mind” (lásd IV. ábra!).

A nagy ikonoklasztikus vita Bizáncrian (726–843)

A bizánci ikonofil-ikonoklasztikus vitának óriási a szakirodalma. A teljesség kedvéért azonban fel kell villantatnunk a szó és a kép a legnagyobb drámai összecsapását a kereszténység történetében. A keleti kereszténységben az ikon elterjedését valószínűleg az is meghatározta, hogy az újszövetségi könyvei közül ekkoriban talán nagyobb népszerűségnek örvendtek a jánosi meditatív-kontemplatív, szimbólumokban és képekben rendkívül gazdag iratok, mint például az argumentatív teológiai nyelvezetet hordozó Római levél Pál apostoltól, amit majd a 16. századi reformáció fedez fel újra. Igaz, éppen a Pál apostol nevéhez fűződő Kolossé-levél nevezi Krisztust Isten *eikonjának*. Amikor III. Leo császár 726-ban rendeletet ad ki az ikonok ellen, s amikor V. Konstantin alatt (741–775) az ikonodulokat üldözni kezdik, az egyik magyarázat úgy szól, hogy az ikonok tisztelete akadályozza a keresztény missziót a zsidók és a mohamedánok között. A másik magyarázat pedig minden bizonnyal az ikonoklasztikus mindenkori érve: Isten ábrázolását azért tiltja az Írás, mert a képek a *mi* képzeletünk, vallási fantáziánk termékei, Isten azonban állandóan megkérdőjelezi, megcáfolja a róla alkotott kegyes elképzeléseinket, Isten ugyanis: Isten. Az ikonofilek és ikonodulok vitájában azonban 787-ben fordulat következik be: a niceai zsinaton Irén császár eltiltja az ikonoklasztizmust. Most az ikonodulok üldözik az ikonoklasztákat. Az újabb fordulat 814-ben történik, amikor V. Leo kerül hatalomra, s emberei újra megtiltják az ikonok használatát. Végezetül 843-ban Theodora császárnő, Theophilus özvegye helyreállítja a keleti egyházban az ikoniszteletet, s az orthodox egyház minden év február 19-én megünnepeli az ikonodulok győzelmét az ikonolatrák felett. A modern orthodoxia ikonofil felfogásában ez a győzelem a keresztény tanítás központjának, az inkarnáció helyes tanának győzelme az eretnokség felett. Van azonban olyan nézet is, mely szerint ez a kimenetel a bizánci kereszténységben a progresszív kinyilatkoztatás tanításának halálát és egyúttal a megújulás, a reformáció lehetőségének kudarcát jelentette (Gero, 1977).

Ikonoklasztikus vita Európában

A nyugati ikonoklasztikus távolról sem volt olyan markáns mozgalom, mint a bizánci. William Jones szerint a középkori Európában megnyilvánuló képtromboló felbuzdulásokat sporadikusnak kell tekintenünk. A lollardok vagy

a taboriák mozgalma sokszor vandalizmussal párosult. A korszakról sokat árul el az a levél, amit Nagy Szent Gergely pápa (590–604) írt Serenusnak, Marseilles püspökének: „Tudomásunkra jutott, hogy Testvérünk, minekutána a képek imádásával találkozott, leromboltatta és eltávolította azokat a képeket. Belátjuk buzgóságos fáradozásodat annak érdekében, hogy ember által készített dolgokat nem szabad imádni, ám ugyanakkor kijelentjük: nem kellett volna szétörnöd ezeket a képeket. Mert a templomban a képek azok számára készülnek, akik nem ismerik a betűket, s így legalább a falakon olvashatják azt, amit könyvekben nem tudnak olvasni. Testvérem, ezért a képeket meg kellett volna őrizned, s egyúttal meg kellett volna tiltani az embereknek, hogy imádják azokat. Így azok, akik nem ismerték a betűket, megismerhették volna a történelmet, s akkor senki sem eshetett volna a képimádat bűnébe.” (Idézi Jones, 78–79. old.) A képek célja egyszerre didaxis és inspiráció. A tanulatlanok a szemük segítségével a képekről „olvashatták” azt, amit a betűk ismeretében könyvekből sajtáthattak volna el. Néhány évszázad múlva ezt a célt szolgálja majd a *Biblia Pauperum* vagy a *Speculum Humanae Salvationis* terjesztése. Az újabb kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a bizánci ikonodólok győzelme megértette a nyugati kereszténység idegeit is. Nagy Károly udvarában a *Libri Carolini* kibocsátásával mérsékelt ikonoklazmus nyilvánult meg (Ugolnik, 1988).

Mindezek természetesen alkalmi és szűzűrt események voltak. A középkorra természetesen a vizualitás elsődlegessége nyomja rá a bélyegét: a képek és ereklyék tisztelete, a ceremóniák, a pompa, a színek, a processziók, zarándoklatok, az Úrfelmutatás. Úgy tűnik a középkorban a „szem” győzedelmet aratott a „fül” felett. Jól illusztrálja ezt a 4. századi caesariai püspöknek, az egyháztörténész Eusebiosznak a kereszténység győzelmi pillanatában elhangzott, a katedrálisok káprázatos szépségét dicsérő ujjongó kiáltása: „a szemlélés [a szem] tanúbizonysága (...) kizárja a fül által történő tanítást” (*Egyháztörténet*, 418. old.) E kiáltást mintegy ezer évig hallotta és visszhangozta a keresztény Európa.

Eckhart mester magányos hangja a középkor alkonyán

A *theologia gloriae* hirdető triumfalista kereszténység hangját a középkor vége felé egyre inkább felváltotta a benső békét és bizonyosságot kereső kontemplatív kegyesség irányszata. Ide sorolható a német dominikánus szerzetes, Eckhart mester (kb. 1260-1328) is. Eckhart mester megfordítja a látás és hallás, az aktívítás és passzívítás középkor által hangoztatott hierarchiáját, amikor ezt írja:

A hallás által magamba fogadok, a látásban, a nézés aktusában inkább kiadok magamból. Ennekokáért az örökléletben sokkal inkább áldottak leszünk a hallásra kész képességünk, mint a látásra kész képességünk által. Ugyanis az öröklévaló ige meghallására való képesség bennem van, a látásra való képesség viszont elhagy engem. Passzívvá kell lennem. ahhoz, hogy halljak, a látás pedig aktív cselekedet. Benső nyugalmunk nem a cselekedeteinkben, hanem az Istenre figyelő passzivitásunkban. Isten a passzivitásban adta nekünk az áldott élet lehetőségét. (Idézi Miles, 101. old.)

Bármennyire is vallásos érzések mozgátnak és aktivizálnak bennünket, amikor szemünket buzgóságból a képekre irányítjuk, nekünk viszont mégis a számunkra mindig is idegen, ám minket éppen ezért mégis gyógyító isteni szó hallgatására, meghallására van szükségünk. Hallgatnunk kell, passzívnak maradnunk. *Fides ex auditu*. A hit hallásból van. Pál apostolnak a Rómabeliekhez írott diktumát a reformáció fedezte fel.

A szó (hallás) győzelme a kép (látás) felett: a lutheri a reformáció

Luther radikálisan megfordította a szem és a fül euszzebioszi-középkori hierarchiáját, amikor azt mondta, hogy a „fül a keresztény ember igazi érzékszerve” (idézi Miles, 95. old., LW 29,244) Más helyen, Jónásról írt prédikációjában így ír Luther: „az igazi hit becsukott szemekkel jár, Isten szavára figyel, követi a Szót, hisz annak” (LW 19,11) Végezetül pedig ezt is mondja: „Ne a szemetekkel keressétek Isten országát, hanem tegyétek a szemeteket a fületekbe! Isten országa halló ország és nem látó ország!” (idézi Gilman, 36. old.).

A bibliafordításai előszavában írja Luther, hogy nem négy, hanem mindössze egy evangélium létezik. Ez az evangélium nemcsak az Újszövetségben található, hanem ott van az Ószövetségben is, például akkor, amikor Dávid legyőzi Góliátot és örömeiben felkiált. Az evangélium ugyanis nem más, mint egy győzelmi kiáltás. A kiáltás pedig hang, amit nekem is meg kell hallani. Krisztust nem lehet kívülről, külsőleg megismerni, mert Krisztus nem törvény. Így ír Luther: „Csak akkor ismered meg az evangéliumot, amikor meghallod azt a hangot, hogy Krisztus a Tiéd: életével, tanításával, halálával, feltámadásával és mindenével együtt. Amíg Ágoston a szemet kapcsolta össze a szívvel, addig Luther a hang és a szív között létesít ilyen kölcsönös kapcsolatot: „Amint a hang *vocaliter* kimond, azt a szívben *vitaliter* kell megérteni” (idézi Ebeling, 6. fejezet). Luther hangsúlyozza,

hogyan az írott ige szóbeli igehirdetés volt, mielőtt írás lett volna. Ezért az Írás azt igényli, hogy újra szóbeli, élő igehirdetés legyen. Más szóval: a lélek betüvé lett, de ez a betű azt igényli, hogy ismét lélekké váljon.

Lutheránus ikonoklázmus: Karlstadt

A lutheri „szó-forradalmat” azonban hamarosan követte annak radikális és vulgáris változata, a protestáns ikonoklázmus. Érdemes röviden szemügyre vennünk Luther egykori kollégája és barátja, Andreas Bodenstein von Karlstadt szereplését és Luthernek a karlstadi ikonoklázmusra adott válaszát. Karlstadt közvetlenül az 1522-es wittenbergi képromboló zavargások előtt írt egy pamfletet *Von Abtuhung der Bilder* címen. Ebben elismeri, hogy fiatalkorában mélyen vonzották őt a képek: „kisgyerek korom óta a képek tiszteletére neveltek engem... oly mélyen belém ivódtak a képek, mint a haj a fejünkön lévő bőrbe...” (idézi Christensen, 25. old.) Hálát ad, hogy Isten megszabadította ettől a megköltözöttségtől. Nagy Szent Gergellyel szemben azzal érvel, hogy Jézus nem azt mondta, hogy a bárányok látják majd a képét, hanem azt, hogy „hallják majd a hangját.” (Jn 10,27). Habakuk 2,19-et idézi, mondván, a néma kő nem ad útmutatást: nem a kövek vagy a képek, hanem a könyvek tanítanak. Érdekes Karlstadt kritikája a kereszttel kapcsolatban: a crucifixum csak azt képes megmutatni, hogy Jézus *hogyan* halt meg, arra viszont nem ad választ, hogy *miért* kellett Jézusnak meghalnia.

Luther először az 1522 márciusában elmondott Invocavit-prédikációjában (*Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népeinek*, Magyar Luther Füzetek 3, Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1994), majd *A mennyei próféta ellen* című írásában bírálja élesen Karlstadték képromboló tevékenységét. Mint írja, nem az baj, hogy vannak vagy nincsenek képek. A lényeg az, hogy a szív mire hajlik. Luther érvelésére itt is jellemző a törvény és az evangélium megkülönböztetése:

A képek kapcsán az evangélium szemszögéből bátran mondom és hirdetem, hogy senkit sem lehet arra kötelezni, hogy erőszakkal zúzon és törjön képeket, még ha Isten képmásáról van is szó. Szabadok vagyunk és nem vétkezünk, ha nem romboljuk a képeket. Az viszont kötelességünk, hogy Isten igéjével romboljuk őket, tehát nem a karlstadi törvénnyel, hanem az evangélium erejével. (LW 40,91)

Luther rámutat, hogy a karlstadi módszer a tömegeket bolonddá teszi, megőrjíti és rebellióra buzdítja. Ezzel szemben, írja Luther: „Én úgy fogtam hozzá a

képek rombolásához, hogy Isten igéje által azokat az emberek szívéből téptem ki és így értéktelenné és megvetetté váltak” (LW 40,84) Ironikusnak véli, hogy képromboló ellenfelei az ő képpel illusztrált Újszövetséget idézik. Úgy véli, a képekre szükség van didaktikus megfontolásból, segítségükkel például könnyen lehet tanítani a gyermekeket. Mérsékelt és toleráns nézetére jó illusztráció az alábbi idézet:

Mindig elítéltem és kritizáltam a vallási képek rossz használatát és azt a hamis bizalmat, amit az emberek a képekbe helyeznek. De ha nem rossz használatról van szó, akkor megengedem, sőt buzdítom az embereket: használják őket, hogy azok jótékony és nevelő célt fejtsenek ki. (LW 43,43)

Luther a szó szolgálja és felszabadítója maga tervezte vizuális szimbólumát, a „Luther-rózsát”. A képekhez való józan és mérsékelt álláspontja elősegítette a hit és kultúra egyensúlyának megőrzését. A reformáció nemcsak új hitet, hanem a hit által megújított művészi formákat is teremtett.

Manifesztáció és proklamáció: hermeneutikai perspektíva

Mindezidáig úgy tűnhet, hogy a katolicizmus és a középkor alapvetően vizuális kultúra, s lényegét a „szem” metaforájával ragadhatjuk meg, szemben az auditív beállítottságú, a „fül” metaforájával jellemezhető protestantizmussal. Minden bizonnyal sok igazságmozzanata van ennek az általános észrevételnek, s ha szembeállítjuk a katolicizmus színében és kifejezőeszközökben gazdag liturgiáját a csupán a szöszékre és a prédikációra összpontosító fehérre meszelt kálvinista templomokkal, igazolva láthatjuk benyomásunkat. Ne feledkezzünk el azonban arról, hogy az ikonoklaszták a képeket nem egyszerűen kép voltuk miatt támadták, hanem azért, mert azok az élő hitet megfojtották és idolumokká, bálványokká váltak. A történelem ironiája, hogy a legtöbb hitújító mozgalom sokszor maga is kitermelte bálványá silányuló ikonjait. A protestáns hagyományban sokszor maga a Biblia is „ikonizálódott”: a protestáns hit szimbólumává vált, miközben sokszor zárt, becsukott könyv maradt. Mária és a szentek képei lekerültek a falról, de helyükön a reformátorok, hihősök, vagy - rosszabb esetben - a hithöz (talán csak esetlegesen) tartozó neves politikusok és tudósok portréi függenek. A hihősök is sokszor csak „büszkén” mutogatott ikonok, nemcsak az általuk egykoron sugárzott erő hiányzik az utódokból, hanem talán az életmű alapos ismerete

is. Kultúrából kultusz lett. Az „ikonizálódás” mint a szellemi-lelki dekadencia állapota tehát az egykori ikonoklaszták kései utódai között ugyanúgy jelen van, mint hajdanán, az ostromozott bálványimádók között.

A szem és a fül, a kép és a szó, a vizualitás és a verbalitás feszültségét a felekezeti kategóriáknál tágabb kontextusban is értelmezhetjük. Thorlief Boman norvég teológus az ötvenes években nagy port kavart könyvében szembeállította a héber és a görög gondolkodást. Úgy vélte, hogy a görög gondolkodás alapvetően vizuális, s ezért statikus, míg a héber gondolkodás auditív, s ezért dinamikus jellegű. E két ellentétes kultúrában az igazság kritériumai így alapvetően eltérnek egymástól. A görögök vizualizálnak, s ezért számukra a tér a végső valóság, amíg a héberek számára az időbe kiátkott (vagy időben kimondott) isteni szó a döntő, s mivel a kimondott szó, a hang időbeli szekvencia, ezért az idő a végső valóság. A görög vallás és művészet a szemhez szól, s ezért a szemlélődés, a megjelenés és a megjelenítés a döntő. A zsidók hite a fülön keresztül jut el a szívhez, s ezért a vallás profetikus, s így sokszor ikonoklasztikus. Northrop Frye mutatott rá, hogy az irodalmi mű a képzőművészet és a zene között lokalizálható, s központi helyzeténél fogva szerencsésen egyesíti a képiséget (*opsis*) a narratívával vagy ritmussal (*melos*). A képiség határozza meg a mintát, a jelentést (arisztotelészi terminológiával: *dianoia*), a szavak időbeli egymásutánja viszont a történetet, a *mythos*-t. Az irodalmi műalkotásban tehát feloldódik a szem és a fül, illetve a kép és a hang konfliktusa.

De ne siessünk még! A konfliktus hermeneutikai-teológiai volt, a reconciliációnak is annak kell lennie. Ennek elérése érdekében és két szembenálló gondolkodásmód még élesebb röntgenleletére van szükségünk. Segítségért Paul Ricoeurhoz fordulunk. Ricoeur a szent, a numinózum fenomenológiáját kutatva Rudolf Otto és Mircea Eliade eredményei alapján arra a következtetésre jut, hogy a szent lényege, hogy hierofániák révén megnyilvánul, *manifesztálódik*. Kövekben, fálkban templomokban, a tér bizonyos pontjain. Amikor a szakrális megnyilvánulásait szemlelem, szakralizálom a világot. A természet, a teremtett világ, az egész kozmosz önmagán túlmutató szimbolikus valóságot hordoz. Ricoeur ugyanakkor bírálja Eliadet, hogy a szakrális valóság fenomenológiája kapcsán nem fektet elég hangsúlyt a zsidó-keresztény hagyományra. E hagyományban ugyanis nem a manifesztációra, hanem a *proklamációra* helyeződik a hangsúly. A zsidó nép történetét döntően befolyásolta a kánaáni kultuszokkal, Baál és a többi pogány isten idólujaival való elkeseredett harc. „A zsidó hit számára a szó, az ige megelőzi a numinózumot. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a numinózum hiányozna akár az égő csipkebokortól, akár a Sínai hegyen történt kinyilatkoztatásból. De a numinózum csupán az az alapszöveg, amittől elrugaszkodik az ige. Az igeének a

numinózumon történő felülemelkedése olyan döntő jellemvonás, ami meghatároz minden további különbséget a két típusú vallás között.” (Ricoeur, 21. old.) A szájból elhangzó ige sajátos szókultúrát teremt, s így Izrael története a kinyilatkoztatásnak nevezett különféle beszédmódok köré szerveződik. A narratíva, a törvény, a prófécia, a himnikus beszéd vagy a bölcsélet a legfontosabb bibliai diskurzusok. Az időnek és a történelemnek így kitüntetett szerepe van. Amíg a görögség szakralizálta a naturát és naturalizálta a históriát („az örök visszatérés mítosza”), addig a zsidóság radikálisan deszakralizálta és historizálta a naturát („a teremtéshit, a kezdet és a vég”). Amint a teremtett világ is kizökent megszokott „kerék”-vágásából, Jézus példázatai szerint az ember is csak akkor válhat tanítvánnyá, ha a hívó hang hallatán természetes gyökereit felszámolva „deorientálódik”, azért, hogy „reorientálódjon”.

Reconciliáció

Lehetséges-e a szem és a fül, a kép és a szó, a vizualitás és a verbalitás hermeneutikai konfliktusát feloldanunk? Mint láttuk, azért volt, van és lesz irodalom, mert az irodalmi mű lényege a kép és a hang, képiség és dallam feszültségének abszorbeálása, elnyelése. Irodalmi mű azért van, mert képes ilyen antagonizmust egyesíteni. De ugyanakkor tudunk-e ezen felül kielégítő teológiai megoldást adni? A teológiai és hermeneutikai megoldás hiányában az irodalom pótlék, pótvallás lesz csupán.

Két fogalmat hívunk segítségül, mely számunkra megnyugtató módon pontot tesz a szem és a fül évszázadok óta gyűrűző, minket nyomasztó és terhelő feszültségére. Az egyik szó a nyugati, a másik a keleti kereszténységből szól hozzánk. Két egymástól eltérő fogalom, de egy közös nevező mégis összeköti őket. Az egyik így hangzik: *VIVA VOX EVANGELII*, azaz „ÉLŐ HANG”, az evangélium élő hangja. A másik pedig a *HÉSZÜKHAIAZMUS*, az „ÉLŐ IKON”, azaz az élő ikonná válás művészete.

Láttuk, hogy Luther számára az eredetileg szóban hirdetett ige megelőzi az írott igét. Az apostolok nem tekeressekkel, hanem *élő szóval* terjesztették az evangéliumot. Az egyház az élő szó hirdetéséből keletkezett és ma is az élő szó hirdetéséből él. „Ha az evangéliumnak élő szóval hirdetése elhallgat, a kereszténység fönntarthatója magát mint életforma, de nem mint eleven élet, és a Szentírás is fönmmaradhat, de csak mint tiszteletré méltó ereklje, mint a szántóföldben rejlő kincs, várva, míg megtalálja valaki benne az evangéliumot. Jól látta ezt Luther, aki Isten kegyelméből újra felfedezte a szántóföldben rejlő

